Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / № 1(2)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

ŞAXSNING INDIVIDUAL FARQLARINI ÖRGANIŞNING ZAMONAVIY PSIXOLOGIK YONDAŞUVLARI

Ergashev Bunyod Shokir o'g'li
Turan International University
Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrasi o'qituvchisi
Turan International University
S.PS-24-AU talabasi Xamzaxodjayeva Dilfuza Alaxon qizi

Annotatsiya. Uşbu maqola şaxsning individual farqlarini an'anaviy psixometrik ölçovlardan (psixodiagnostik testlardan) köra kengroq va çuqurroq anglaşga qaratilgan zamonaviy, jumladan, fenomenologik, kognitiv va ijtimoiy-konstruktiv yondaşuvlarni sifat (qualitative) tahlil qilişga bağişlangan. Tadqiqotda inson ruhiyatidagi betakrorlikni quruq raqamlar bilan emas, balki şaxsning ekzistensial tajribasi, uning atrof-muhit bilan özaro ta'siri (narrativlari) orqali örganiş mexanizmlari yoritiladi. Olingan nazariy va amaliy kuzatuvlar asosida ta'lim, HR-menejment va oilaviy psixokorreksiya jarayonlarida şaxsning «yagona tipologiyaga» mos kelmasligini e'tirof etuvçi inklyuziv yondaşuvlarni joriy etiş böyiça ilmiy xulosalar işlab çiqilgan.

Kalit sözlar: Individual farqlar, differensial psixologiya, fenomenologik yondaşuv, kognitiv uslublar, narrativ psixologiya, sifat tahlili, şaxs tipologiyasi.

Abstract. This article focuses on a qualitative analysis of modern approaches-including phenomenological, cognitive, and socio-constructivist-aimed at a broader and deeper understanding of individual differences in a person beyond traditional psychometric measurements (psychodiagnostic tests). The study highlights mechanisms for exploring the uniqueness of the human psyche not through dry numbers, but through the individual's existential experience and interaction with the environment (narratives). Based on the theoretical and practical observations obtained, scientific conclusions are drawn on implementing inclusive approaches in education, HR management, and family psychocorrection processes that recognize a person's non-conformity to a «single

typology».

Keywords: Individual differences, differential psychology, phenomenological approach, cognitive styles, narrative psychology, qualitative analysis, personality typology.

1. Kiriş (introduction)

Insoniyat mavjud ekan, odamlarning bir-biridan nega bunçalik farq qilişi - taşqi körinişida ham, xulq-atvorida ham, fikrlaş tarzida ham - har doim faylasuflar va olimlarni öylantirib kelgan. Bir xil ota-onadan, bir xil muhitda tarbiya topgan ikki aka-ukaning hayot yöli va hayotga bölgan munosabati ba'zan osmon va yerçalik farq qilişi psixologiyaning eng buyuk sirlaridan biridir. Insoniyatning bu xilma-xilligi differensial psixologiyaning asosiy örganiş ob'ekti hisoblanadi.

XX asr davomida psixologiya fani individual farqlarni (IQ, temperament, xarakter aksentuatsiyalari) asosan qat'iy psixometrik testlar, qoliplar va statistik ölçovlar yordamida örganişga urindi. Bu yondaşuv odamlarni ma'lum bir «tiplarga» (introvert-ekstravert, nevrotik-barqaror, vizual-audial) ajratiş orqali kadrlar tanlaş va ta'limda muayyan qulayliklar yaratdi. Biroq, XXI asrga kelib inson şaxsiyatining köp qirrali va muttasil özgaruvçan tabiati heç qanday katakçaga siğmasligi ayon böldi. An'anaviy testlar insonning ijtimoiy qiyofasini (niqobini) ölçaşi mumkin, ammo uning çuqur ekzistensial motivlari va noyob dunyoqaraşini oçib bera olmaydi.

Zamonaviy psixologiya individual farqlarni örganişda şunçaki biologik meros yoki miya faoliyatiga emas, balki şaxsning ma'no yaratiş jarayoniga, uning kognitiv uslublariga (dunyoga qanday qarab ma'lumot olişiga) va öz hayoti haqidagi hikoyasiga (narrativiga) köproq e'tibor qaratmoqda. Şu sababli, insonning betakrorligini tuşuniş uçun sifatli (qualitative) va fenomenologik (phenomenological) metodlarga bölgan ehtiyoj keskin oşdi.

Uşbu maqolaning maqsadi - şaxsning individual farqlarini an'anaviy sonli (statistik) metodlardan farqli ölaroq, zamonaviy fenomenologik, kognitiv va sotsio-konstruktiv yondaşuvlar orqali tahlil qiliş, şaxsni tuşunişda yorliqlaşdan (labeling) qoçib,

uning ruhiy noyobligini tan oluvçi ilmiy-amaliy xulosalar şakllantirişdan iborat.

2. Adabiyotlar şarhi

Individual farqlar psixologiyasi evolyutsiyasi ilmiy ğoyalarning qat'iy biologik determinizmdan to insonparvarlik (gumanistik) yondaşuvgaça bölgan yölini körsatadi. Bu yönalişlarni nazariy jihatdan şunday umumlaştirişimiz mumkin:

Klassik tipologik yondaşuv: F.Galton va G.Ayzenk kabi olimlarning tadqiqotlari inson farqlarini genetik va neyrofiziologik asoslarga boğlagan. Xususan, «Katta Beşlik» (Big Five - OKEAN: Oçiqlik, Vijdonlilik, Ekstraversiya, Murosasozlik, Neyrotizm) modeli şaxs farqlarini ölçaşning oltin standartiga aylandi [1]. Biroq, uşbu yondaşuv insonni faqat taşqi belgilari böyiça qutblarga (masalan, nevrotik yoki xotirjam) ajratib, uning ijtimoiy şaroit ta'sirida qanday özgarişini yetarliça hisobga olmadi.

Kognitiv uslublar nazariyasi: H.Uitkin va J.Bruner kabi kognitiv psixologlar individual farqlarni insonlarning xarakterida emas, balki axborotni qayta işlaş usulida körişdi. Insonlarning dunyoni idrok etişi «maydonga boğliq» (butunni köruvçi) va «maydonga boğliq bölmagan» (detallarni köruvçi), yoxud «impulsiv» va «refleksiv» turlarga bölinadi. Bu yondaşuv ta'lim tizimiga ulkan inqilob olib kirdi, ya'ni agar öquvçi biror fanni tuşunmasa, u «qobiliyatsiz» emas, balki uning kognitiv uslubi ustozining uslubidan farq qiladi, degan xulosani berdi [2].

Fenomenologik va Ekzistensial yondaşuv: K.Rodjers va V.Frankl ijodiga tayangan bu yondaşuv şaxs farqlarini eng teran bosqiçda tuşuntiradi. Ularga köra, har bir inson yagona va takrorlanmasdir (fenomen). Odamlarni guruhlarga böliş ularning insoniyligini kamsitişdir. Ikki kişining bitta fojiaga (masalan, yaqinini yöqotişga) körsatadigan reaksiyasidagi farq ularning temperamenti tufayli emas, balki ular bu fojiaga QANDAY MA'NO bergani bilan izohlanadi [3].

Narrativ psixologiya (Hikoya uslubi): D.MakAdams tomonidan işlab çiqilgan zamonaviy yondaşuvga köra, inson öz hayotini qanday tasavvur qilişi va atrofga qanday hikoya qilib berişi (narrativ) uning eng noyob şaxsiy xususiyatidir. Ikki kişi bir xil şaroitda ösişi mumkin, lekin biri özini «qurbon» sifatida, ikkinçisi «qahramon» sifatida

hikoya qiladi. Aynan şu içki ssenariy individual farqning eng çuqur özagidir [4].

Özbekiston psixologiya maktabida (E.Ğoziyev, G.Şoumarov) individual farqlar azaldan jamoa va oila qadriyatlari kontekstida örganib kelingan. Ya'ni şaxsning öziga xosligi (farqlari) Ğarbdagi kabi absolyut individ darajasida emas, balki uning sotsium (mahalla, oila, uruğ) içidagi rollarini qançalik töğri öynaşi darajasida talqin qilingan [5]. Biroq, bugungi post-modern va axborot asrida yoşlarning individualizatsiyasi jadallaşmoqda. Bu esa insonni tuşunişda eski testlar (raqamlar) örniga zamonaviy sifat va narrativ metodlarga ehtiyojni yuzaga keltirmoqda.

3. Metodologiya

Insonning ruhiy olami va individual farqlarini standart anketalarning (masalan, «ha/yöq» javobli testlarning) quruq doirasiga siğdirib bölmaydi degan qat'iy ilmiy qaraşdan kelib çiqib, uşbu maqolada empirik qidiruv emas, balki SIFAT (qualitative), FENOMENOLOGIK va KOGNITIV tahlil strategiyasi qöllanildi.

Tadqiqotning metodologik apparati quyidagi usullarni öz içiga oladi:

1. Fenomenologik kuzatuv (Phenomenological Observation): Bu usul orqali biz insonlarning obyektiv voqelikni subyektiv tarzda qanday qabul qilişi va unga qanday ma'no yuklaşi böyiça kundalik va kasbiy jarayonlarni (işlab çiqariş jamoalari va talabalar auditoriyalarida) uzoq muddatli va bevosita kuzatdik. Bunda insonga «U qanaqa?» degan savol emas, «U dunyoni qanday his qilyapti?» degan savol asos qilib olindi.

2. Çuqurlaştirilgan intervyu va Narrativ tahlil: Şaxsning öziga xosligini anglaş uçun şablon testlar örniga, respondentlarning öz hayoti, muvaffaqiyatsizliklari va orzulari haqidagi erkin hikoyalari (narrativlari) tinglandi. Ularning gapiriş uslubi, urğu bergan kadrlari va özlarini ijtimoiy maydonda qanday oqlaşlari (yoki ayblaşlari) sifat tahlilidan ötkazildi.

3. Kognitiv uslublarni differensiyalaş (Cognitive differentiation): Öquv va mehnat jarayonlarida insonlarning qaror qabul qiliş tezligi, ma'lumotni vizual, audial yoki kinestetik tarzda qabul qiliş xususiyatlari mantiqiy-kuzatuv yöli bilan farqlandi. Bu orqali tafakkur strategiyasidagi şaxsiy betakrorliklar ajratib olindi.

4. Qiyosiy-nazariy induksiya: Klassik psixoanaliz va bixeviorizmdagi «inson mexanizmi» haqidagi nazariyalarni gumanistik va ekzistensial psixologiya postulatlariga qarama-qarşi qöyiş orqali, zamonaviy şaxsni tuşunişning insonparvarlik paradigmasi (modeli) şakllantirildi.

Bunday metodologiya şaxsni uning qaysi «katakçaga» yoki «psixotipga» tuşişiga qarab yorliqlaşdan qutqarib, uning çeksiz imkoniyatlarga ega ekzistensial mavjudot sifatidagi haqiqiy individual qiyofasini oçib berişga xizmat qiladi.

4. Natijalar

Zamonaviy yondaşuvlar asosida olib borilgan sifat va fenomenologik tahlillar şaxsning individual farqlari biologik determinizm (nasliylik) yoki şablonlaştirilgan xarakter bilan çeklanmasligini, aksinça, u şaxsning ongli tanlovlari va kognitiv tuzilmalari orqali tinimsiz şakllanib borişini körsatdi. Olingan asosiy sifat natijalari quyidagilardan iborat:

Natija 1: Yorliqlaşning (Labeling) inqirozi. Kuzatuvlar şuni yaqqol körsatdiki, insonni psixodiagnostik testlar orqali «sen introvert-melanxoliksan» deb yorliqlaş (diagnoz qöyiş) uning rivojlanişiga kuçli tormoz böladi. Psixologik qolipga tuşgan inson «meni tabiatim şunaqa» degan bahona orqali öz ustida işlaşni töxtatadi. Aslida, fenomenologik nuqtai nazardan, har qanday «introvert» şaxs ham özіga qiziq bölgan, xavfsiz va tuşunadigan muhitda dunyodagi eng faol va oçiq «ekstravert»ga aylanişi mumkin. Demak, farq şaxsning içida emas, uning taşqi muhitni qanday idrok etişida (özaro munosabatda) yaşiringan.

Natija 2: Kognitiv uslublar şaxsiyatning asosi sifatida. Turli faoliyat sohalaridagi odamlarni kuzatganimizda, ularning muvaffaqiyatidagi asosiy farq xarakterda emas, balki fikrlaş formatida (kognitiv uslubida) ekanligi aniqlandi. Ba’zilar analitik (qismlarga bölib) fikrlasa, boşqalar global (yaxlit manzarani körib) xulosa qiladilar. Yoki bazi insonlar vizual detallarga öta ta’sirçan bölsa, boşqalar mantqiy zanjir va raqamlarni ustun qöyadi. Agar insonga özining kognitiv uslubiga zid bölgan vazifa yuklatilsa, u darhol «qobiliyatsiz» yoki «dangasa» bölib körinadi. Şaxs individual farqlarining eng adolatli

ifodasi uning axborotni qanday qabul qilişi va qayta işlaşidir.

Natija 3: Emotsional Intellekt (EQ) - individual farqlarni tekislovçi kuç. Tadqiqotda eng e'tiborga loyiq fenomen şundan iborat böldiki, turli xil asab tizimi (temperament) va xarakterga ega bölgan şaxslar qaçonki özlarining va boşqalarning emotsiyalarini anglaş qobiliyatini (EQ) östirsa, ularning ziddiyatli individual farqlari hamkorlik uçun ustunlikka aylanadi. Emotsional jihatdan yetuk jamoada (oilada) insonlar bir-birining farqlariga tahdid sifatida emas, balki mexanizmni töldiruvçi detal sifatida qaraydilar.

Natija 4: Narrativ (Hayotiy hikoya) izçilligi. Biz insonlarning öz muvaffaqiyatsizliklari haqidagi hikoyalarini tahlil qilganimizda, ba'zilar hodisalarni asosan «Taşqi lokus nazorati» (Taqdir, boşliq yomon, şaroit yöq) bilan boğlasa, boşqalar «Içki lokus nazorati» (Men xato qildim, etarli harakat qilmadim) bilan tuşuntirdi. Aynan mana şu içki hikoya (narrativ) şaxsning hayotdagi qiyofasini (farqini) belgilovçi eng kuçli fenomenologik omildir.

5. Muhokama

Individual farqlarni örganişning zamonaviy sifat körsatkiçlari psixologiya fanida inson şaxsiyatini tasniflaşga (tipologiyaga) bölgan klassik iştiyoqni tubdan özgartiradi. Olingan fenomenologik va kognitiv natijalarni bugungi ijtimoiy-amaliy sohalar nuqtai nazaridan muhokama qiliş muhim ilmiy-falsafiy ahamiyatga ega.

Birinçidan, Ta'limdagi inklyuzivlik fojiasi. Biz ta'lim tizimida öquvçilardan hammaga bir xil darsni, bir xil uslubda ötib, hammadan bir xil natijani talab qilamiz. Bu eynşteynça «Baliqni daraxtga çiqiş qobiliyatiga qarab baholaş»ning aynan özidir. Kognitiv psixologiya körsatadiki, agar bolaning uslubi eşitişga (audial) va refleksiyaga (şoşilmay öylaşga) moslaşgan bölsa, tezkor ötkazilgan vizual test uni umrbod «özlaştirmovçi» (ikki baho) qilib qöyadi. Demak, zamonaviy ta'lim şaxs farqlarini yengib ötilişi kerak bölgan kasallikdek emas, balki ta'lim uslubini moslaştiriş uçun yöriqnoma sifatida qabul qilişi kerak.

Ikkinçidan, Kadrlar boşqaruvida (HR) yangiça paradigma. Özbekiston mehnat

bozorida ham yirik kompaniyalar HR menejerlari işga qabul qilişda standart testlarga (IQ, test-anketalar) haddan taşqari suyanib qolişgan. Biroq, amaliyot körsatmoqdaki, şablon testlardan a'lo ötgan nomzodlar haqiqiy krizis holatlarida özini yöqotib qöyadi. Sababi, test insonning içki ma'nosini (ekzistensial qadriyatini) ölçamaydi. Kadrni haqiqiy taniş uçun u bilan fenomenologik intervyu ötkaziş, uning hayotiy narrativlarini (hikoyasini) tinglaş lozim. Jamoada faqat bir xil tiplar (masalan, faqat faol liderlar) yiğilsa, bu konformizmga yoki mojaroga olib keladi. Samarali jamoa - bu farqlarning kognitiv xilma-xilligi (cognitive diversity) e'tirof etilgan jamoadir.

Uçinçidan, Oila va şaxslararo munosabatlardagi inqiroz. Ajrimlarning yoki oilaviy ziddiyatlarning asosiy psixologik sabablaridan biri - bu şerigining individual farqini «xato» yoxud «atayin asabga tegiş» deb talqin qilişdir. Fenomenologik yondaşuv şuni uqtiradiki, inson dunyoni sening közing bilan körmaydi, uning miyasidagi haqiqat sening haqiqatingdan boşqaça qurilgan. Turmuş örtoğining (yoki farzandining) farqlarini özgartirişga, özining qolipiga solişga uriniş asossiz ruhiy zöravonlikdir. Sevgi va hurmat - bu özganing öziga xos dunyosida (fenomenida) yaşaş huquqini tan olişdan boşlanadi.

Törtinçidan, Individuallik va ijtimoiy rollar örtasidagi ziddiyat. Şarqona muhitda köpinça jamiyat insonning oldiga «ideal kelin», «itoatkor öğil», «hurmatli oqsoqol» kabi tayyor ijtimoiy qoliplarni qöyadi. Insonning noyobligi şu qoliplar orasida böğilib qolişi mumkin. Ammo haqiqiy barkamol şaxs (self-actualized person) özining noyobligini jamiyat rollari bilan uyğunlaştira oladi. U an'analarga xizmat qilsa ham, özining içki yuzini (individualligini) yöqotmaydi.

6. Xulosa va takliflar

Şaxsning individual farqlarini örganiş böyiça fenomenologik va sifat tahlillarimiz şuni körsatadiki, inson ruhiyati ölçanadigan mexanizm emas, balki anglanilişi kerak bölgan tirik jarayondir. Psixologiya fanida şablonlaştiriş (tiplarga ajratiş) davri ötib bormoqda, uning örnini har bir insonning mutlaq qadr-qimmatini va kognitiv noyobligini e'tirof etuvçi insonparvarlik yondaşuvi egallamoqda.

Mazkur ilmiy-nazariy xulosalardan kelib çiqib, ta'lim, boşqaruv va jamiyat

hayotida şaxsning farqlarini ijodiy resursga aylantiriş maqsadida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Ta'lim sohasida: Ta'lim muassasalarida (ayniqsa boşlanğiç va örta maktablarda) psixologlar zimmasiga bolalarni test qiliş orqali ularga diagnoz qöyişni çeklaş vazifasini qöyiş kerak. Uning örniga psixologlar va öqituvçilar bolaning kognitiv uslubini (vizual, audial, kinestetik) aniqlab, dars beriş metodikasini şu xilma-xillikka moslaştirişlari lozim. Baholaş tizimida bolaning öziga xos fikrlaş tarzini rağbatlantiruvçi mezonlar joriy qilinişi şart.

2. Mehnat va taşkiliy (korporativ) psixologiyada: Korxonalarda HR (kadrlar) siyosati şaxsni şablonga tuşirişdan voz keçişi kerak. Xodimlarni guruhlarga ajratişda ularning kamçiliklarini (masalan, sekinligini) qidiriş emas, şu farqdan (bosiqlik, çuqur tahlil) qayerda unumli foydalaniş mumkinligini loyihalaştiriş kerak. Işçi jamoalarida kognitiv xilma-xillik (turli xil fikrlaydigan odamlarni bir joyga yiğiş) madaniyatini şakllantiriş korxonaning innovatsion salohiyatini keskin oşiradi.

3. Oila psixologiyasi va ota-onalar madaniyatida: Ota-onalarga farzandining genetik va kognitiv temperamenti şunçaki ulardan boşqaça ekanligini, uni özgartiriş u qalbni mayib qiliş ekanligini anglatuvçi psixologik treninglar ommalaştirilişi zarur. Farzandning yoki turmuş örtoğining öziga xosligini «tuzatiş»ga uriniş örniga, şu farqqa hurmat bilan moslaşiş psixologik iqlimni barqarorlaştiradi.

4. Şaxsning öz-özini anglaşi: Har bir inson turli internet va jurnal testlariga işonib, öziga mangu yorliq yopiştirişdan ehtiyot bölişi lozim («men introvertman, şuning uçun muloqot qilolmayman»). Şaxs özining içki erkinligini va hayotiy narrativini ongli ravişda qayta yoziş qudratiga ega ekanini heç qaçon unutmasligi darkor. Inson - tugallanmagan va mudom kamolotga intiluvçi loyihadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. Journal of Personality and Social Psyçology, 52(1), 81-90. p. 84-88.

2. Witkin, H. A., Moore, C. A., Goodenough, D. R., & Cox, P. W. (1977). Field-dependent and field-independent cognitive styles and their educational implications. Review of Educational Researç, 47(1), 1-64. p. 12-15.

3. Rogers, C. R. (1961). On Becoming a Person: A Therapist's View of Psyçotherapy. Boston: Houghton Mifflin, p. 112-118.

4. McAdams, D. P. (2001). The Psyçology of Life Stories. Review of General Psyçology, 5(2), 100-122. p. 105-110.

5. Ğoziyev, E. Ğ. (2010). Umumiy psixologiya (Darslik). Toşkent: Özbekiston faylasuflari milliy jamiyati naşriyoti, 210-215 betlar.

6. Frankl, V. E. (1985). Man's Searç for Meaning. New York: Waşington Square Press, p. 75-80.

7. Kelly, G. A. (1955). The Psyçology of Personal Constructs. New York: Norton.

8. Bandura, A. (1997). Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: Freeman, p. 55-60.

9. Şoumarov, G. B. (2008). Oila psixologiyasi. Toşkent: Şarq, 102-108 betlar.